

Verschenen in: W.M.H. Hupperetz, e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 175-194.

De materiële wooncultuur van het kasteel: indeling, inrichting, huisraad en kleding.

Wim Hupperetz

Inleiding

Het kasteel vormde in belangrijke mate het decor voor de adellijke levenswijze. In deze bijdrage zal niet zozeer die levensstijl als wel de aankleding van het kasteel en de kleding van de adel de meeste aandacht krijgen. ⁽¹⁾ De adel was in vele opzichten verschillend van andere groepen in de middeleeuwse samenleving zoals boeren en stedelingen. Toch probeerde met name de stedelijke elite aansluiting te vinden bij de adel die ze vaak van nabij kon ervaren omdat edelen regelmatig in steden vertoefden, er ambten bekleedden en huizen bezaten. De adel wilde zijn bevoorrechte positie behouden en er ontstond een sociale concurrentiedrang ten opzichte van het stedelijke patriciaat. Wilde men zich onderscheiden dan moest men meedoen aan vernieuwende trends en modes en diende men zich zoveel mogelijk te omringen met exclusieve voorwerpen. ⁽²⁾

Met name de mobiliteit van de adel, en vooral van de mannen, was een van de duidelijke verschillen ten opzichte van het gros van het stadspatriciaat. De deelname aan het hofleven betekende bijvoorbeeld dat men meeging op de reizen van de landsheer en werd geïntroduceerd in hogere kringen. Dit kon weer tot gevolg hebben dat men snel op de hoogte was van bepaalde nieuwe modes. ⁽³⁾

Het meest duidelijk kwam de adellijke levensstijl tot zijn recht tijdens feesten, bruiloften en begrafenisceremonies die werden omlijst met muziek, geschenken, toernooien en feestmaaltijden. Hoewel deze gebeurtenissen, zeker voor de lagere adel, beslist niet wekelijks op het programma stonden, bepaalden ze wel in belangrijke mate de groepsidentiteit van de adel.

Dé adellijke wooncultuur bestond natuurlijk niet; de kasteelarchitectuur, het huisraad en de kleding veranderden per periode, per regio maar er bestond ook nog een wereld van verschil tussen de hoge en lage adel. Een adellijke familie liet het kasteel bouwen, verbouwen en inrichten met de middelen die haar ter beschikking stonden. De beperkingen konden van technische, ruimtelijke, financiële of artistieke aard zijn. ⁽⁴⁾

Bij het kasteel als woning is de functionele indeling van de ruimtes, de inrichting en het interieur van belang. De bouwkundige ontwikkeling van het kasteel is elders in deze bundel reeds uitgebreid besproken. Duidelijk is dat de bouwkundige vorm van het kasteel steeds moet worden gezien als het resultaat van een voortdurende interactie tussen de militair-strategische betekenis, de architectuur en de wooncultuur.

Behalve de aankleding van het kasteel veranderde ook de kleding van de bewoner. De kleding was vaak net zozeer als de aankleding van het kasteel een uitdrukking van de sociale positie. Kleding was belangrijk omdat het op elk moment van de dag en afhankelijk van plaats en gelegenheid de status van een persoon toonde.

Het bronnenmateriaal

De indeling en inrichting van middeleeuwse kastelen valt slechts met grote moeite te reconstrueren. Dit moet gebeuren aan de hand van de ruimtelijke indeling, die we door bouwhistorisch, archeologisch en historisch onderzoek kunnen achterhalen.

Van het aanwezige huisraad, meubilair, was- en toiletgerei, keuken- en tafelservies en kleding kan men slechts een beeld krijgen door gebruik te maken van boedellijsten. Deze kunnen waardevol worden aangevuld door afbeeldingen en archeologische vondsten.

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek leveren vaak gegevens op die moeilijk te plaatsen zijn omdat vaak maar een deel van het kasteel kan worden onderzocht of omdat de datering een probleem is. Het aardewerk of botmateriaal dat bij archeologisch onderzoek wordt teruggevonden moet gezien worden tegen de achtergrond van wat er in een huishouden aanwezig was en waarom men bepaalde voorwerpen weggooidde of hergebruikte.

Een boedellijst⁽⁵⁾ is, in tegenstelling tot archeologische of bouwhistorische gegevens, meestal scherp gedateerd en geeft een momentopname is van (een deel van) het huisraad van een kasteel; elke boedellijst dient op zichzelf te worden bekeken en is moeilijk integraal vergelijkbaar met andere lijsten. Dat heeft verschillende oorzaken. De reden van opmaak is verschillend, het systeem van noteren is niet eenduidig en de lijsten zijn vaak om verschillende redenen niet compleet. Dat kan komen doordat het een (gedeelte van een) boedel betreft die vererfde of werd verhuisd. Bovendien kan het de boedel zijn die een drossaard aantrof als hij zijn intrek nam op een kasteel. Een boedellijst opgemaakt in of vlak na een periode van oorlogsgeweld of verhuizingen geeft eveneens een vertekend beeld. Verder werden voorwerpen met geen of geringe tweedehands waarde soms niet vermeld en zat een deel van de uiterst kostbare voorwerpen en sieraden vaak in de handbagage van de eigenaren. Daarom ontbreken deze vaak in de boedellijsten. De boedellijsten van Born en Wachtendonk (D) geven hiervan een indruk. Schilderijen van interieurs zijn schaars en kunnen een vertekend beeld geven omdat er symboliek in het spel is; dat geldt bijvoorbeeld voor keukentaferelen waarbij de uitgestalde groente- en fruitsoorten vaak niet in één seizoen aanwezig zijn geweest.

Er zijn slechts van een beperkt aantal kastelen in het huidige Limburg bouwhistorische, archeologische en historische gegevens beschikbaar die ons een beeld kunnen geven van de indeling en het interieur.⁽⁶⁾ Om die reden wordt tevens gebruik gemaakt van gegevens uit het aangrenzende Duitsland, België, Noord-Brabant en Gelderland. Deze gebieden vielen in de late middeleeuwen in belangrijke mate onder dezelfde landsheren (Brabant, Gelre, Gulik, Luik) en behoorden tot dezelfde cultuurregio.

De historische achtergrond bij de gebruikte boedellijsten

Bij de interpretatie van de boedellijsten is de context waarin en het doel waarvoor ze zijn opgemaakt essentieel. Daarom wordt hier kort ingegaan op de historische achtergrond van de onderzochte boedellijsten. De opmaak van boedellijsten kan globaal om vier redenen gebeuren.

In de eerste plaats kon het huisraad geïnventariseerd worden bij de wisseling van de wacht, als er een nieuwe ambtman of drossaard, als vertegenwoordiger van de landsheer op een kasteel werd geïnstalleerd. Dit was het geval bij de boedellijsten van het Genneperhuis (1435)⁽⁷⁾, kasteel Valkenburg (1448 en 1457)⁽⁸⁾ en kasteel Hattem (1493)⁽⁹⁾. Het genoemde huisraad geeft alleen aan wat er als basis aanwezig was en vaak

dat nog niet eens; men moet hier de persoonlijke bezittingen van een drossaard of ambtman bij denken.

Een tweede reden kon het overlijden van de eigenaar of bewoner van een kasteel zijn. Soms, zoals in het geval van kasteel Bleijenbeek was een groot deel van het huisraad opgeslagen in de 'staitkamer' die op twee plaatsen was 'toegesegelt' met twee zegels van de drossaard van Ravenstein, Otto van Wachtendonck. Tot deze groep horen de boedellijsten van kasteel Born (1417)⁽¹⁰⁾, kasteel Duurstede (1533)⁽¹¹⁾, de Boetselaersborg (1555), de bergvrede te Didam (1556)⁽¹²⁾, kasteel Oost (1563)⁽¹³⁾, kasteel Bleijenbeek (1565)⁽¹⁴⁾ en kasteel Kessel (1585)⁽¹⁵⁾. Deze lijsten werden opgemaakt ten behoeve van de nabestaanden en noemen vooral de waardevolle goederen.

Een derde reden voor het inventariseren van huisraad kon zijn dat men de weerbaarheid van een kasteel wilde controleren. Hierbij werd vooral wapentuig, soms in combinatie met huisraad, geïnventariseerd. Deze lijsten lichten ons vooral in over de militaire functie van het kasteel. Dit was het geval bij de boedellijsten van kasteel Rode (D) (1406 en 1407)⁽¹⁶⁾, Harderwijk (1549)⁽¹⁷⁾ en Boxmeer (1567)⁽¹⁸⁾.

De vierde groep boedellijsten werd opgemaakt in of kort na roerige tijden. Het gaat om lijsten van huisraad die werden opgesteld naar aanleiding van een onvrijwillige verhuizing vanwege oorlogshandelingen of als gevolg van een confiscatie van de roerende en onroerende goederen. Verhuizingen waren de reden van opmaak voor de lijsten van kasteel Wachtendonk (D) (1435)⁽¹⁹⁾, kasteel Breda (1561-67)⁽²⁰⁾, kasteel Bergh (1571)⁽²¹⁾, kasteel Borgharen (1571 en 1584)⁽²²⁾ en kasteel Zevenbergen (1573)⁽²³⁾; lijsten opgesteld naar aanleiding van confiscaties kennen we van kasteel Hoogstraten (B) (1548 en 1569)⁽²⁴⁾ en kasteel Breda (1597)⁽²⁵⁾.

Houten en stenen woontorens

De motte-kastelen bestonden uit een kunstmatige heuvel met daarop een toren oorspronkelijk van hout en later mogelijk vervangen door een stenen toren. Deze toren fungeerde als versterking maar kon ook worden gebruikt als woning. Rond 1120 beschreef Lambert van Ardres de mottetoren van Arnold van Ardres. Deze houten toren had drie niveau's. De begane grond diende voor de opslag van voorraden. De eerste etage was verdeeld in een woon- en slaapruijnte van de heer én een keuken met hoenderhok. De tweede etage was in gebruik als slaapruijnte voor de kinderen en het dienstpersoneel terwijl ook nog een kapel en een boudoir wordt genoemd.⁽²⁶⁾ Een dergelijke indeling zal doorgaans voor de wat grotere mottetorens hebben gegolden; bij kleinere torens zal de keuken veelal buiten de toren gezocht moeten worden. De eenvoudige indeling was ongetwijfeld een weerspiegeling van de kleinschalige organisatie van het huishouden. De ruimte was beperkt maar voldeed voor een kleine territoriale heer. Een dergelijke toren bood waarschijnlijk weinig gelegenheid voor het uitbundig tonen van status. In feite was het gebouw zelf daar de meest duidelijke uitdrukking van.

Bij veel kastelen zien we dat de motte in de twaalfde en dertiende eeuw óf werd verlaten óf dat de houten toren werd vervangen door een hogere en grotere stenen donjon. Indien de motte werd verlaten dan verplaatste de bewoning zich naar een nieuwe locatie of naar de neerhof, waar de boerderijgebouwen lagen. De basisindeling van de stenen toren bleef gelijk maar doordat de huishouding en het beheer van het territorium groter en complexer werd, ontstond er een verdere onderverdeling van de toren.⁽²⁷⁾

Fig. 12.1 Reconstructie van de langsdoorsnede van de Thooren, vijftiende eeuw.

De Thooren bij Maasniel, buitenwerks 6,90 bij 5,75 meter, kan in zekere zin model staan voor een kleine stenen woontoren zoals die in de veertiende en vijftiende eeuw veel moeten zijn gebouwd. Veelal was de keuken op de eerste etage ondergebracht en gebruikte men de begane grond, meestal voorzien van een (ton)gewelf, als kelder en voorraadruimte. De ingang tot de toren lag evenals bij de houten torens op de eerste etage. Het interieur van de doorgaans schaars gemeubileerde ontvangstruimte annex keuken werd bepaald door een schouw en kleine vensters en soms ook kaarsnissen en een latrine die in Maasniel vreemd genoeg op de weergang te vinden was. De trap van de eerste naar de tweede etage was in de muur uitgespaard. De tweede etage was de residentiële ruimte waar de heer en zijn familie konden verblijven en bezoek ontvingen. Deze ruimte kenmerkte zich door een schouw, nissen naast de schouw en kleine vensters; de latrine ontbreekt ook hier, maar bevindt zich een niveau hoger op de weergang. De Thooren werd waarschijnlijk niet permanent bewoond omdat een waterput ontbreekt, er zeer weinig lichtinval was, er geen kaarsnissen aanwezig zijn en een derde woonniveau, vaak de slaapkamer die meestal onverwarmd en schaars verlicht was, ontbreekt. In de vijftiende of zestiende eeuw werd de toren te klein en te oncomfortabel bevonden en bouwde men er een woonvleugel en een traptoren tegenaan. (28)

De stenen toren van kasteel Rode in Herzogenrath (D), net over de grens bij Kerkrade, toont deze ontwikkeling eveneens. De toren bevatte in 1406 geen ontvangstruimte want die was ondergebracht in een aangrenzende zaal. In de toren vinden we op de begane grond een keuken annex brouw- en bakhuis, op de eerste etage is de kamer van de drossaard en op de bovenste etage, mogelijk in verbinding met een weergang of mezekouw (29), was een soort wapenkamer gelegen. Dit voorbeeld laat zien dat de toren binnen een groter geheel werd opgenomen en vooral diende als uitkijkpost waarbij het statusaspect van een dergelijk hoog bouwwerk ook niet mag worden onderschat.

Het ronde, veelhoekige en vierkante kasteel

In de loop van de dertiende en veertiende eeuw ontstonden kastelen die de woontoren en de zaal opnemen in een groter en complexer geheel. Zoals we al eerder zagen werd het bestuur van het territorium en de organisatie van het huishouden in deze periode complexer. De residentiële functie, de woon- en slaapfunctie en de religieuze functie werden steeds meer ondergebracht in verschillende ruimtes. Bij de bouw van kastelen streefde men naar een compacte indeling, hetgeen steeds meer gebeurde binnen een ronde, veelhoekige of vierkante ommuring.

In Kessel (fig. 12.2) was op de twaalfde eeuwse motte een ronde ringmuur gebouwd met een ingang aan de noordzijde en aan de binnenzijde waarschijnlijk alleen een vierkante toren, die fungeerde zoals boven beschreven. De ingang moest rond 1250 worden verplaatst toen binnen de ringmuur een zaal van ongeveer twaalf bij tien meter en een nieuw poortgebouw werd opgetrokken. Al snel was de ruimte binnen de ringmuur te klein en werd rond 1320 aan de noordoostzijde een grote woontoren tegen de buitenzijde van de ringmuur aangebouwd. Rond 1400 verlegde men de ingang voor de tweede keer en bouwde men een poorttoren tegen de zuidoostwand van de ringmuur. (30)

Fig. 12.2 Ontwikkeling van de plattegrond van kasteel Kessel 1150 - 1550.

Ook in kasteel Horn werd in de vijftiende eeuw het poortgebouw verbouwd tot woonruimte en bouwde men een nieuw poortgebouw. Al eerder was een ronde hoektoren afgebroken

toen men de zaal, buitenwerks achttien bij dertien meter, ging uitbreiden. Het illustreert de ruimteproblemen die men kreeg toen men de woonverblijven wilde uitbreiden.

De indeling van het vierkante kasteel Grebben te Grubbenvorst kennen we via een plattegrond uit 1623, gemaakt voor een niet uitgevoerde herbouw (fig. 12.*). Het kasteel bestond uit een vierkante ommuring met op de zuidhoek een grote ronde toren, op de oosthoek een overhoekse vierkante toren en op de westhoek een kleine ronde toren. Ongeveer een kwart van het gebied binnen de ommuring bleef onbebouwd terwijl de rest in gebruik werd genomen door een zaal, keuken, sallet en privé-vertrekken.

De hoofdelementen van het laat-middeleeuwse kasteel werden gevormd door de zaal, de kapel, de privé-vertrekken zoals stove en slaapkamers én de keuken. De inrichting van deze vertrekken zal per ruimte kort aan de orde komen.

Fig. 12.3 Plattegrond van kasteel Grebben te Grubbenvorst uit 1623 naar aanleiding van een niet uitgevoerde verbouwing.

De zaal

De zaal heeft altijd al een residentiële functie gehad. In de zaalbouw uit de elfde tot dertiende eeuw werd een aantal functies ondergebracht: de ontvangst-zaal, de slaapruijnte, de kapel en wellicht ook de keuken. In deze periode was de zaal dus een multifunctionele ruimte waarin bezoek werd ontvangen en waarin werd geslapen, gegeten en gebeden. In de loop van de dertiende en veertiende eeuw lijkt het erop dat de heer zich meer terugtrekt uit het openbare leven: er ontstonden steeds meer privé-vertrekken. De zaal fungeerde toen vooral als representatieve ruimte.

In de meeste boedellijsten van kastelen waarin ruimtes worden genoemd wordt ook de zaal vermeld. Opvallend is het ontbreken van een zaal in de boedellijst van kasteel Born; mogelijk werd de zaal hier harnaskamer genoemd; in Valkenburg is in 1574 sprake van 'den oude sale ende harnaschcameren'.⁽³¹⁾ Het interieur van de zaal zal sterk hebben gevarieerd. Dit hing samen met het gebruik van de zaal. Resideerde een heer op het kasteel en vond er een belangrijke ontmoeting plaats dan werd de zaal ongetwijfeld opgesmukt met vaandels, houten schilden en vloer- en wandtapijten. Maar was er op een kasteel een klein garnizoen gelegerd dan kon de zaal ook als wapenkamer worden gebruikt. Dit laatste was het geval in de toren van de eerder genoemde kasteel Rode. De inrichting laat zien dat men in 1406 elk moment een aanval verwachtte. Behalve een stoel, een tafel, twee vuurroosters, twee metalen horens en een bel, werd alleen wapentuig genoemd: 24 kruisbogen, drie spanbanken, acht kamerbussen, 120 pond lood voor kogels, vijf vuurpijlen, 75 pond salpeter, zwavel en schietpulver en ijzeren laadstukken.

Uit het huisraad in de zaal van het Gennepershuis blijkt nog iets van de oude multifunctionaliteit omdat hier dagelijks de mis werd opgedragen. Het genoemde meubilair in de boedellijst bestaat uit een armstoel, een dressoir en vijf tafels maar waarschijnlijk moet dat aangevuld worden met het huisraad dat eigendom was van de ambtman.

De grote zaal van kasteel Valkenburg, binnenwerks 29,46 bij 11,78 meter (100 bij 40 Hubertusvoet) had onnederlandse afmetingen. Doorgaans was de zaal niet groter dan zestien bij zeven meter binnenwerks zoals bij kasteel Montfort en kasteel Bleijenbeek of nog kleiner, negen bij vijf meter zoals de zaal van de Boetselaersborg.

In 1342 werden op kasteel Montfort een aantal schilden geleverd met daarop geschilderd het wapen van de hertog van Gelre; in 1397 werden hier ook wimpels en de banier van de hertog vermeld. (32) Dit soort schilden en vendels met het wapen van de landsheer (33) vinden we ook terug in Valkenburg waar ze tegen de wit gestucte wanden van de zaal werden opgehangen. (34) Verder werd in deze zaal in 1539 in een van de vensters het wapen van keizer Karel V in glas-in-lood aangebracht terwijl in 1551 drie andere vensters werden versierd met het wapen van de prins Philips II. De wanden van de zaal in Valkenburg en Montfort zullen versierd zijn geweest met wandtapijten, die vanaf het einde van de veertiende eeuw veelvuldig in rekeningen en boedellijsten genoemd werden; mogelijk werden deze alleen in de zaal opgehangen als de landsheer aanwezig was want tapijten waren gemakkelijk te vervoeren. (35) In de 'grande salle' (52 bij 12 meter !) van het kasteel van Breda krijgen we een indruk van zo'n rijke inrichting. Hier hingen onder andere twee kleinere wandtapijten en tien grote wandtapijten (gobelins) met afbeeldingen van 'Vischerie' elk van 4,17 bij 5,56 meter genoemd. (36)

De veel kleinere zaal van de Boetselaarsborg, vijf bij negen meter, geeft een geheel ander beeld. Deze ruimte was in 1555 druk en gevarieerd ingericht met 64 verschillende voorwerpen. Er stonden drie tafels, twee zitkisten, een bank, een klapstoeltje (predikstoeltje), een dressoir, twee servieskasten ('tellioerkasten'), drie beelden (waarvan een heiligenbeeld), en een grote hoeveelheid wapentuig: twee harnaskasten met vijf harnassen, vier hellebaarden en lansen, twee 'haecken', een 'haeckbus' en een vier bogen die alleen bij de jacht werden gebruikt.

Maar ook een kleinere heer met een kleinere zaal, zoals Herman van Merode, heer van Borgharen, liet in 1560 'syn conterfeytinge' schilderen, mogelijk op wapenborden of luiken. (37) Het was verder ook gebruikelijk om moer- en kinderbalken te beschilderen met ranken en sjabloon-versieringen. De grote zaal van het Hertogenhof in Venlo, 15,5 bij elf meter, had in 1550 een plafond 'rond als kerckwerck, om mit wagenschot te beschieten, rondt als een welfsel'. (38)

De kapel

Bij elk kasteel hoorde een kapel die al dan niet was opgenomen binnen de ommuring. Lag de kapel in de neerhof of vlak daarbuiten, dan groeide deze vaak uit tot de parochiekerk, zoals dat bijvoorbeeld in Kessel, Horn en Wijnandsrade het geval was. De ligging van de kapel in een kasteel is moeilijk te bepalen aan de hand van de boedellijsten ook al omdat deze soms, zoals in Gennep in 1435, niet was ondergebracht in een eigen ruimte.

De kapel lag meestal in de nabijheid van de zaal. In kasteel Montfort kan de kapel worden gezien als een uitbouw van de zaal (fig. 4.*). (39) In Born werden de kapel en de harnaskamer in 1417 na elkaar genoemd terwijl in Valkenburg de kapel gelegen was naast de donjon die weer aan de grote zaal grensde. Bij het kasteel Oost werd de kapel ook als grafkapel gebruikt en lag deze op enige afstand van het kasteel (fig. 12.4).

Fig. 12.4 Kasteel Oost en de grafkapel, tekening van Ph. van Gulpen ca. 1840.

De inrichting van de kapel was afhankelijk van de aard van de bewoning. De glas-in-lood ramen van de kapel van Montfort waren voorzien van het wapenschild van Gelre. Verder stonden hier in 1343 ook enkele heiligenbeelden, een nieuwe altaarvleugel en ornamenten. (40) Van de kapel van kasteel Well kennen we een Barbara-beeld dat dateert van rond 1600 (fig. 12.5).

Fig. 12.5 Barbara-beeld, kasteel Well, rond 1600.

De kapel van kasteel Born was in 1417 waarschijnlijk in gebruik als extra slaapkamer want hier stonden, behalve een kelk en misgewaden, ook twee bedden. In het Genneperhuis moet de priester in 1435 meer dan alleen de genoemde wijketel en twee schellen ter beschikking hebben gehad maar zal de mis in de zaal een eenvoudig karakter hebben gedragen.⁽⁴¹⁾ In kasteel Wachtendonk zien we in 1435 het andere uiterste. De kapel was hier ingericht met twee altaren, een van marmer en een van jaspis en groenblauwe topaas en verder met twee vergulde tafels met ivoor en houtsnijwerk versierd. Hier stonden verder een kruis, een zilveren en een met edelstenen versierd crucifix, een 'bloetstein met den helgdom' in zilver gezet, een gouden kelk, twee zwarte schrijnen en twee zilveren reliekhouders. Bovendien werden nog twee misgewaden en twee misboeken genoemd.

De privé-vertrekken

De woonverblijven van de kasteelheer, zijn familie en personeel worden soms in de boedellijsten genoemd. In Born had Willem van Arkel in 1417 een aantal privé-vertrekken ter beschikking: 'mins heren kamer', een aangrenzende kleine kamer en een schrijfkamer. In de kamer van de heer stonden een bed met matras en een rode deken met witte voering. Het rode beddegoed was versierd met witte zwanen die voorkomen in het wapen van Willem van Arkel. De familie en het personeel hadden in kasteel Born totaal tien kamers ter beschikking waaronder de kamer van de wachter, Jaepkens kamer en vier poortkamers. Bij gebrek aan luxueuze woonruimte kon men ook nog uitwijken naar een huis, met een slaapkamer, een herenkamer en nog een kamer, in het nabijgelegen Sittard.

In het Genneperhuis bevonden zich in 1435 negen kamers in de torens en boven de zaal terwijl er ook nog personeel in de twee waakhuisen, een molenhuis en het Schardenberges huis konden wonen.

De slaapkamer van de heer werd ook 'staetkamer' of 'fuerstenkamer' genoemd. In kasteel Bleijenbeek en op het Hertogenhof te Venlo grensde deze kamer aan de zaal.

In Born werden in 1417 31, in Gennep in 1435 22 en in Oost in 1563 acht slaappleatsen geteld. In vrijwel alle kamers in een kasteel was minimaal één bed aanwezig. Met de term 'bedde' werd soms alleen het matras bedoeld en niet de houten ombouw, de koets of bedstede. In de vorstenkamer van kasteel Oost werden in 1563 twee bedden van vlas ('vlessen') en twee van hennep ('kempen'), alle met een matras, genoemd. De matras was een van de meest kostbare stukken huisraad omdat deze vaak gevuld was met veren. In Hattem gebruikte men in 1493 zwaneveren voor een matras en in kasteel Oost waren de matrassen in 1563 gevuld met wolafval ('flocken') of verendons ('plounen').

Het beddegoed kwam voor in de kleuren rood (zoals in Born), blauw of groen. Hemelbedden, bedden met gordijnen en baldakijn, komen we tegen in Bleijenbeek (1565) en de Boetselaersborg (1555) en zullen voorbehouden zijn geweest aan de heer en zijn familie. In de boedellijst van kasteel Bleijenbeek is sprake van gestreepte en ongestreepte bedden. Dit had betrekking op de strepen van het beddegoed wat weer iets zegt over de breedte van de bedden. Gestreepte bedden waren breder en kostten in 1565 veertien carolus gulden tegenover zes gulden voor ongestreepte bedden.

In kasteel Born was in 1417 een deel van het beddegoed voorzien van wapens. Een rood-zwarte deken met wit geborduurde lelies; zeven stuks beddegoed met witte geborduurde

rozen en witte lelies, acht stuks rood beddegoed met geborduurde zwanen.

Voor het opbergen van servies, kleding en ander kleiner huisraad, kende men aanvankelijk alleen kisten. De vermelding in de boedellijst van kasteel Born illustreert goed de ontwikkeling van de kist tot dressoir (fig. 12.6). Hier was sprake van een kist ('trisoer') met een onderstel ('stapel'). De dressoir of tresoor, vaak voorzien van een tresoorkleed, werd niet alleen gebruikt om zaken in op te bergen maar diende ook om er luxe tafelservies op uit te stallen.

Fig. 12.6 Tresoir of dressoir, vijftiende eeuw.

Doorgaans werd het zitmeubilair in de boedellijsten minder genoemd dan zitkussens. In kasteel Born betrof het in 1417 één kleine rustbank, twee rode stoelkleden, twee kleine zitkleden en veertien zitkussens; in het Gennepershuis ging het in 1435 om twee zetels, vier banken en acht zitkussens; in kasteel Bleijenbeek noemde men in 1565 geen zitmeubilair en drie stoelkussens; in kasteel Oost betrof het in 1563 vier zetels, veertien stoelen en zeven zitkussens. Het ontbreken van zitmeubilair kan deels verklaard worden door de 'systematiek' van de boedellijsten maar kan ook komen doordat de zitkussens ook werden gebruikt op de koude vensterbanken, die uiteraard niet genoemd worden. Overigens waren deze zitkussens ook zeer geliefd om het familie-wapen op af te beelden. In kasteel Born waren vijf zitkussens voorzien van de gele leeuw van Gelre en vier zitkussens versierd met rode rozen. De kastelen van Bleyenbeek en Oost kenden stoelkussens en zitkussens die waren voorzien van geborduurde familiewapens. (42)

Vloer- en wandtapijten worden al genoemd vanaf het einde van de veertiende eeuw maar in boedellijsten treffen we ze weinig aan. De laat-zestiende-eeuwse inventarissen van Breda (1561) en Zevenbergen (1573) vermelden ze daarentegen in redelijk grote aantallen. De 'tapesserien' hingen in het kasteel van Zevenbergen onder andere in de galerij, in de keuken, de herenkamer en in de nieuwe toren. Ze waren voor het merendeel versierd met heraldische wapens, bloemen en vogels. Verder werden twaalf blauwe vloerkleden genoemd. (43) De wanden konden ook gestuct zijn, soms voorzien van wandschilderingen. (44) Resten van wandschilderingen zijn nog aanwezig in het kasteel van Well.

Fig. 12.7 Fragment van wandschildering, kasteel Well, zestiende eeuw.

Behalve in glas-in-lood vensters, op beddegoed, op zitkussens en op wandtapijten kon ook de schouw versierd worden met heraldische wapens. In de harnaskamer van kasteel Valkenburg was in 1565 op het 'mantelberden' of mantelhout, de houten of stenen balk onder de gemetselde schoorsteenboezem, 'ons heren des coeninx wapenen' aangebracht. (45) Ook op het schouwkleed dat aan het mantelhout hing, kon van een familiewapen zijn voorzien, zoals in het kasteel van Zevenbergen in 1573.

Voor de woontorens is vastgesteld dat lavabo-nissen weinig voorkwamen en dat vooral gebruik zal zijn gemaakt van bekken en aquamanile (afb.). (46) De boedellijst van kasteel Born geeft hetzelfde beeld. Hier waren in 1417 zes sets bestaande uit een watervat en slechts een (was)bekken aanwezig.

Fig 12.7 Bronzen lavabo, vijftiende eeuw.

Scheerattributen kennen we nauwelijks terwijl deze toch gebruikt moeten zijn gezien de baardloze mode die overheerste tot aan het begin van de zestiende eeuw. Maar een verzorgde baard vergt wellicht nog meer en beter scheergerei. Dit zou de zestiende-eeuwse vermeldingen van scheerbekkens in de kastelen Oost, Kessel en Borgharen kunnen verklaren. Na het wassen en scheren droogde men zich af met linnen handdoeken ('dwelen') die vaak hingen aan een 'dwelenrek'.

Licht was evenals warmte en water een luxe-aspect. Overdag zal gebruik zijn gemaakt van natuurlijk licht dat binnen kwam door een venster, een eenvoudig gat in de muur, dat kon worden afgesloten met een luik. Vanaf het einde van de dertiende eeuw ontstaat er meer variatie onder meer doordat men het venster gaat opdelen en het bovenste gedeelte van het venster gaat voorzien van glas-in-lood. De twee belangrijkste venstertypen, naast het eenvoudige enkelvoudige raam, waren het kruisvenster én het tweelicht of kloostervenster. Bovendien kwamen ook nog zogenaamde kerkvensters voor die bestonden uit decoratief maaswerk zoals dat onder meer bekend is uit de veertiende eeuwse vensters van kasteel Valkenburg. Vensterglas komt vanaf de vijftiende eeuw meer voor, maar het blijft tot in de late zestiende eeuw een kostbaar materiaal. ⁽⁴⁷⁾

's Avonds was men aangewezen op het haardvuur en hangende of staande kaarsenluchters. Nissen dienden ook vaak als kaarsnis. In het Gennepershuis waren in 1435 vijf kamers, waaronder de zaal voorzien van luchters. In kasteel Oost werden in 1563 achttien koperen luchters genoemd. In de boedellijsten van kasteel Kessel (1585) en Bleijenbeek (1565) werden tinnen luchters genoemd.

Fig. 12.9 Schaakstuk, dobbelsteen en speelschijven, kasteel Valkenburg, elfde/twaalfde eeuw

Bij dit kaarslicht liet men zich vermaken door speellui of zocht men zijn ontspanning in het dobbelen en het spelen van schaak of triktrak. Schaken was, evenals bijvoorbeeld het jagen, bij uitstek een bezigheid van de adellijke elite en vormde een vast onderdeel van de adellijke opvoeding. Het schaakspel is al vanaf de elfde eeuw in Europa bekend; in Limburg kennen we schaakstukken afkomstig van kasteel Valkenburg ⁽⁴⁸⁾ en het Hertogenhof te Venlo uit respectievelijk de elfde of twaalfde eeuw en het einde van de vijftiende eeuw (fig. 12.9 en 12.10). De hertog van Gelre bezat blijkens een vermelding uit 1447 een schaakspel en een wortafelspel (triktrakspel) van goud en zilver. ⁽⁴⁹⁾ Speelschijven die bij triktrak werden gebruikt, zijn gevonden rond kasteel Valkenburg en kasteel Grebben te Grubbenvorst.

Fig. 12.10 Schaakstuk, Hertogenhof Venlo, rond 1500.

Het bezit van handschriften en boeken in kastelen is moeilijk in kaart te brengen omdat boeken slechts zelden in rekeningen en boedellijsten werden genoemd. ⁽⁵⁰⁾ Handschriften en boeken behoorden evenals kleding en sieraden tot de meest kostbare en dierbare bezittingen. Ze behoorden veelal tot de reisbagage en komen dan ook voor in de reiskisten van Willem van Arkel in 1417 aanwezig op kasteel Born. Behalve een kostbaar getijdenboek in een zilveren band werden ook meer administratieve geschriften zoals brieven, twee cijnsboeken en een leenboek genoemd.

Boeken erfde men, kocht men of liet men vervaardigen. Elk boek moest met de hand

worden geschreven en geïllustreerd en dat gebeurde meestal door meerdere personen die werkten aan de hand van een voorbeeldexemplaar. Pas in de zestiende eeuw ontstonden bibliotheken van enige omvang; sinds de uitvinding van de boekdrukkunst in het midden van de vijftiende eeuw door Johannes Gutenberg waren boeken makkelijker reproduceerbaar en te verkrijgen, alsmede flink goedkoper in de aanschaf. Toch bleef het boek tot in de achttiende eeuw relatief een luxe artikel. Het bezit van een heuse bibliotheek getuigde doorgaans van welstand. De bibliotheek van kasteel Hoogstraten uit 1548 bevatte dan ook veel gedrukte boeken en is zeer rijk te noemen. Er bevonden zich meer dan 200 boeken waaronder de ridderroman van Lancelot du Lac, klassieke werken van Flavius Josephus en Livius, de Decamerone van Bocaccio en religieuze en andere leerzame werken in het Frans en het Nederlands.⁽⁵¹⁾ Het enkele leren boekbandje dat tijdens opgravingen van kasteel Bleijenbeek werd gevonden, weerspiegelt waarschijnlijk dan ook in niet het boekenbezit dat hier aanwezig kan zijn geweest.

Fig. 12.11 Leren boekbandje, kasteel Bleyenbeek, eind zestiende eeuw.

De stove

De stove kan worden omschreven als een verwarmde kamer al of niet voorzien van een badgelegenheid. In de vijftiende-eeuwse inventarissen ontbreekt deze ruimte doorgaans maar in de zestiende eeuw is deze vrijwel altijd aanwezig. Het was zonder meer een van de meest aangename vertrekken die werd verwarmd door een haard of een kachel.

In stedelijke context wordt een stove gezien als een badhuis vaak met een bedenkelijke reputatie. Het is onduidelijk of de stove op het kasteel steeds in gebruik was als badkamer. In het kasteel Duurstede werden in 1533 vier verschillende stoven genoemd. Eén stove was ingericht met veel zitgelegenheid en 'eenen ijseren rooster, dair men 't vier inne maict'. Daarnaast werden nog een droge en natte stove genoemd waarvan de natte stove 'rontomme met lood beslagen' was. Verder kende men ook nog een 'baetstove' met 'een groote ketele, dair men 't water in heyt, gemaect in manieren van een brouketele'.⁽⁵²⁾

In de stove van de Boetselaersborg staat in 1555 een tegelkachel waar rondom zitplaatsen waren gemaakt. Verder waren er vier stoelen, voetbankjes en kussens die aangeven dat men er comfortabel wenste te zitten. Men was er blijkens het eet-en drinkservies ook gewend om te eten.

De stove van kasteel Valkenburg was in 1548 voorzien van een eiken lambrizing en een venster versierd met het wapen van Karel V. In 1568/69 werd een 'edelluyden stoeve' genoemd hetgeen het luxueuze karakter onderstreept.⁽⁵³⁾ Overigens werd in 1534 in de drossaardkamer een nieuwe kacheloven vermeld.⁽⁵⁴⁾

De keuken

De keuken was in de laat-middeleeuwse kastelen meestal gelegen in de nabijheid van representatieve ruimtes.⁽⁵⁵⁾ De plattegrond uit 1623 van de burcht Grebbe in Grubbenvorst illustreert dit goed. De keuken grensde hier aan de zaal, het salet, een kamer en het trappenhuis (fig. 12.3). In grote kastelen, zoals in Valkenburg en Breda waren in de zestiende eeuw meerdere keukens aanwezig. In de keuken stond een '(aen)richtbank' waar het voedsel op werd bereid, was een grote open haard en stond verder weinig meubilair. In de keuken van het Gennepershuis werden in 1435 geen meubels genoemd en in kasteel

Born stonden in 1417 alleen drie bedden. Soms is er sprake van een provisiekast of kamertje voor de opslag van etenswaar. In Valkenburg werd in 1458 een 'spynde' genoemd, in Ter Horst in 1459/60 een muurkast met een slot en in de burcht Grebbe ging het om een 'spiescammer'. (56)

Rondom de keukenhaard was een groot assortiment van ijzeren werktuigen te vinden. (57) Haardijzers, vuurbokken ('brandroeden'), en tangen dienden om het vuur te controleren. 's Nachts werd een vuurklok over het smeulende vuur gezet vooral vanwege het brandgevaar. In de boedellijsten ontbreekt de vuurklok die meestal van aardewerk was. Dat hangt waarschijnlijk samen met de geringe waarde, zoals ook voor burgerlijke boedelinventarissen is vastgesteld. (58)

Er waren globaal vier kookmethoden die in de middeleeuwse keuken werden toegepast. Het betrof braden, koken, stoven en bakken. In elke kasteelkeuken waren roosters (treeften) en braadspitten aanwezig wat wijst op het braden van vlees. Het spit draaide op twee spitstandaarden. Het braadspit stond op grotere afstand van het vuur dan het rooster en het vet dat van het vlees afdroop, ving men op in een spitschotel of vetvanger. Het vet werd dan weer met een 'drooplepel' over het vlees gegoten of werd als jus gebruikt. Deze vetvangers kennen we vanaf de dertiende eeuw en waren oorspronkelijk in aardewerk uitgevoerd maar werden in de zestiende eeuw steeds meer van koper gemaakt (fig. 12.12). De braadpannen konden eveneens van aardewerk, koper of ijzer (59) zijn en werden op een drievoet of treeft in het vuur gezet. De aardewerken pannen komen voor van de twaalfde eeuw tot de zestiende eeuw; ze zijn tot in de veertiende eeuw voorzien van een holle steel, bedoeld om er een stok in te steken als men ze van het vuur wilde halen.

Fig. 12.12 Een vetvanger en een steelkom, kasteel Kessel, zestiende eeuw.

Het aan de kook brengen van water, met daarin groente of vlees, was een van de eenvoudigste en meest toegepaste manieren van voedselbereiding zodat koken synoniem werd voor het bereiden van voedsel in zijn algemeen. Het koken deed men in kookpotten van aardewerk en ijzeren en koperen ketels. Dat geldt ook voor het stoven waarbij alleen minder water werd gebruikt. Voor het stoven gebruikte men met name brede grappen of tonpotten met deksel die we kennen van opgravingen van de kastelen Kessel (fig. 12.13) en Millen.

Fig. 12.13 Tonpot of varkenspot, kasteel Kessel, midden zestiende eeuw.

Tot ver in de zeventiende eeuw kookte men nog boven een open vuur en diende het fornuis in de keuken nog zijn intrede te doen. Overigens varieerde dat vuur van een flink brandend vuur als men een ketel aan de kook moest krijgen tot een klein regelmatig kooltjesvuur als iets werd gestoofd. Vanaf de vroege middeleeuwen tot het begin van de veertiende eeuw kookte men in de kogelpot die in het vuur werd gezet. In de twaalfde eeuw kreeg deze kogelpot drie pootjes en twee oren en spreken we voortaan van de grape. Deze grape werd ook in koper en brons gegoten (fig. 12.14).

Fig. 12.14 Bronzen grape en ketel, vijftiende eeuw.

Daarnaast kende men ook ijzeren of koperen ketels die boven het vuur werden gehangen aan een haal, een verstelbare haak die in de schouw hing. Koperen ketels komen meer

voor in de boedellijsten waarschijnlijk omdat het een licht en duurzaam materiaal is dat beter warmte geleidt dan ijzer. Deze ketels werden gedreven of geklonken uit geel- of roodkoper. Koper is giftig en daarom werd de binnenzijde van deze ketels vaak vertind.

Dat men kookpotten en ketels naast elkaar gebruikte, heeft te maken met het gegeven dat zowel metaal als aardewerk smaken aanneemt en dat metaal ook smaak afgeeft. Verder werd koper aangetast door zuren in azijn, wijn en vruchten welke dan ook uitsluitend in aardewerk mochten worden gekookt. Uit receptenverzamelingen weten we verder dat room, vandaar de roompot, en gelei eveneens alleen in geglazuurd aardewerk werden bereid of bewaard; om die reden werden zeven en vergieten behalve in koper ook in aardewerk gemaakt (fig. 12.15).⁽⁶⁰⁾

Fig. 12.15 Vergiet in witbakkend aardewerk, kasteel Kessel, eerste helft zestiende eeuw.

Het bakken gebeurde in een oven zoals die in kasteel Rode in 1406 en in kasteel Ter Horst in 14441/42⁽⁶¹⁾ in de keuken aanwezig was. Vaak was er ook nog een apart bakhuis zoals in Gennep en Ter Horst; overigens werden in de boedellijst van het Gennepershuis een brouwketel en twee brouwbaden genoemd en was in Ter Horst de brouwoven gelegen in de bottelarij.

Bij het bereiden van het eten had men verder nog allerlei keukengereedschap nodig. De mosterdmolen, de vijzel, de schaaaf of de rasp en de schuimspaan werden in de diverse boedellijsten meermalen genoemd. De mosterdmolen, de vijzel en de raps wijzen op het gebruik van kruiden en specerijen zoals mosterd(zaad), dat een populaire en goedkope smaakmaker was. In de keuken van de Boetselaersborg werden in 1555 maar liefst 166 verschillende keukenhulpstukken en 121 borden en schotels opgesomd. De vele verschillende culinaire hulpstukken geven een indruk van de gevarieerde mogelijkheden van de laat-middeleeuwse keuken: appelrooster, vleesgreepjes, wafelijzer, koekenijzer, oublijzer, taartvorm, mosterdschotel. We moeten ervoor waken dat we dit beeld niet klakkeloos projecteren op de overige kastelen. De Boetselaersborg diende primair als woning van een edelman en kan in dat opzicht een 'rijkere keuken' hebben gekend.

Bij speciale gelegenheden kon een kok worden aangesteld met eigen keukengerei. Voor het bereiden van de begrafenismaaltijden van de jonker en joffer Van Holzit in 1557 'leende' de stadhouder van Limburg een kok en een meid uit.⁽⁶²⁾ Verder kennen we voorbeelden dat vooruitgereisde keukenmeesters van de hertog van Gelre op kasteel Montfort voorbereidingen treffen voor de in aantocht zijnde hertog. Deze keukenmeesters, met hun eigen keukengerei, versterkten dus het reeds aanwezige personeel.⁽⁶³⁾

Was het eten klaar dan moest het opgediend en genuttigd worden. Dit gebeurde op schalen en in kommen. Een gedekte tafel bestond allereerst uit een linnen tafellaken. In kasteel Bleijenbeek bevonden zich in 1565 54 tafellakens en 24 dozijn (= 288) servetten, waarvan een dozijn van het dure damast. Deze servetten waren nodig omdat het bestek zoals wij dat nu kennen toen niet bestond en men veel meer met de handen at. Vorken werden alleen sporadisch in de keuken gebruikt en messen dienden vooral voor het voorsnijden van vlees. Deze messen werden vanaf het einde van de vijftiende eeuw vaak voorzien van een koperen handvat zoals er ook een gevonden is op het Hertogenhof te Venlo, met de afbeelding van H.Barbara (fig. 12.16). Lepels waren tot de vijftiende eeuw gemaakt uit hout of been maar kwamen al vanaf de veertiende eeuw ook in zilver voor. Tinnen lepels kennen we in deze streken pas vanaf 1450.⁽⁶⁴⁾

Fig. 12.16 Bronzen mesheft met afbeelding van H. Barbara, gevonden op het Hertogenhof

te Venlo, rond 1500.

In de zestiende-eeuwse boedellijsten werden alleen zilveren lepels genoemd. Tinnen lepels ontbreken vreemd genoeg alhoewel ze wel archeologisch zijn aangetoond. De zilveren lepels waren soms voorzien van familiewapens zoals in Borgharen waar het wapen van Merode was afgebeeld.

Verder kwam het zoutvat in de late middeleeuwen op grotere schaal in gebruik. In de lagere milieus was dit uitgevoerd in aardewerk en hout en op de kastelen was het veelal gemaakt van zilver of tin, waarbij drie typen zijn getraceerd. In de eerste plaats een laag cilindrisch doosje met een scharnierend deksel. Het tweede type kennen we vooral uit de zestiende eeuw en bestond eenvoudig uit een bakje op een hoge voet. Als derde model kennen we de eivormige zoutstrooiers met een spitvormig tuitje als strooigat. ⁽⁶⁵⁾

De maaltijd nuttigde men op een stuk brood of men gebruikte de teljoor om iets op te snijden. De teljoor was al naar gelang de periode, de status van het huishouden van hout, aardewerk, tin of zilver gemaakt. Hout was, net als aardewerk, een goedkoop materiaal en houten borden en kommen werden veel toegepast in het laat-middeleeuwse huishouden. Dat houten borden en schotels niet alleen in de lagere milieus werden gebruikt ⁽⁶⁶⁾, blijkt wel uit het feit dat ze ook ter gelegenheid van het bezoek van hertog Adolf in 1468 in Venlo op grote schaal werden gekocht. ⁽⁶⁷⁾ Mogelijk koos men in dit geval voor houten borden omdat deze snel leverbaar waren en men op korte termijn geen grote hoeveelheden zilverwerk of tinwerk kon krijgen. Houten schotels werden bij honderden of duizenden tegelijk ingekocht maar omdat ze geen tweedehands waarde vertegenwoordigden, werden ze niet of nauwelijks genoemd in de boedellijsten. Waarschijnlijk waren ze slechts kort in gebruik en werden ze daarna opgestookt want we vinden er in archeologisch opzicht bijzonder weinig van terug (fig. 12.17).

Fig. 12.17 Houten teljoor, kasteel Bleijenbeek, eind zestiende eeuw; Aardewerk bord, kasteel Kessel, zestiende eeuw; Tinnen bord, kasteel Arcen, vijftiende eeuw.

De houten teljoren waren de voorlopers van de tinnen borden en teljoren die veelal pas aan het einde van de zestiende eeuw voorkomen. ⁽⁶⁸⁾ Op het kasteel van Borgharen gaat het om houten schotels, platen en teljoren waarbij de teljoren het goedkoopste waren. ⁽⁶⁹⁾ Dat de naam plateel niet zondermeer op aardewerk wijst, blijkt uit de vermelding van dertien 'tynnen plattelen' in de keuken van kasteel Born; verder kon een plateel nog van hout zijn. ⁽⁷⁰⁾

Borden van aardewerk komen voor vanaf de vijftiende eeuw en waren toen ook voorzien van zoutglazuur. Aanvankelijk werden de borden en (voet)schalen gebruikt voor het opdienen maar in de zestiende eeuw ook om uit te eten. ⁽⁷¹⁾

Tinnen borden hadden het voordeel dat het eten er langer warm of koud op bleef. Tin kwam in de loop van de veertiende eeuw steeds meer beschikbaar doordat de import vanuit Engeland (Cornwall) goed op gang kwam. ⁽⁷²⁾ Anders dan koper is tin beter bestand tegen bepaalde zuren in het voedsel. Het tinwerk van kasteel Bleyenbeek was in 1565 opgeslagen in een apart kamertje. Hier bevonden zich onder andere 23 teljoren, vier kommetjes, 151 grote en kleine schotels en veertien kannen.

Het drinkservies bestond uit drinkbekers en drinkkannen van aardewerk en steengoed, tin, zilver. Glas werd alleen gebruikt voor drinkbekers. Aardewerken drinkbekers werden

bijvoorbeeld in de grote pottenbakkerscentra van Brunssum en Schinveld vanaf de twaalfde eeuw gemaakt. In de veertiende eeuw evolueren deze hoge drinkbekers tot lage drinkschaaltjes van steengoed die geïmporteerd werden vanuit pottenbakkerscentra in het Rijnland (Langerwehe en Siegburg).

Fig. 12.18 Ontwikkeling van de drinkbeker van de elfde tot de vijftiende eeuw.

De zilveren en vergulde drinkbekers werden kroezen, koppen en bekers genoemd en waren soms voorzien van familiewapens. Onder het zilverwerk van kasteel Bleijenbeek bevonden zich in 1565 twee bierbekers, een beker 'romersgewiessen' en voor de rest nog twaalf bekers voorzien van familiewapens. Glaswerk werd weinig genoemd in de boedellijsten. Opgravingen en rekeningen tonen echter aan dat het wel degelijk werd gebruikt. Van kasteel Valkenburg is een zeer bijzonder wijnglas op hoge stam bekend dat dateert uit het begin van de veertiende eeuw.⁽⁷³⁾ Uit de rentmeesterrekeningen van kasteel Borgharen weten we dat in 1556 achttien grote en kleine roemers werden gekocht; overigens ging het hier niet om glazen met een gebogen kelkvorm, die wij nu roemer noemen, maar moet het gaan om wat wij nu berkemeiers noemen: glazen met een rechte kelkwand.⁽⁷⁴⁾

Fig. 12.19 Berkemeier, zestiende eeuw

Vanaf de elfde eeuw maakte men in Brunssum-Schinveld tuitkannen waaruit gedronken werd; een eeuw later verdween de tuit en ontstond een kan met een smallere hals en een oor, die steeds slanker werd. Uiteindelijk evolueerde deze kan tot de zogenaamde jacobakan die in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw zeer veel werd gebruikt. Daarna ontstaat meer variatie in de drinkkannen en kennen we wat meer gedrongen kannen, trechterbekers, snellen en raadskannen zoals die in de zestiende eeuwse put van Kessel zijn aangetroffen (fig. 12.20).

Fig. 12.20 Drinkkannen gevonden in de waterput van kasteel Kessel, zestiende eeuw.

Daarnaast werden in de boedellijsten ook tinnen kannen genoemd terwijl zilveren kannen vrijwel ontbreken. In de boedellijst van Wachtendonk uit 1435 was sprake van veertien vergulde bekers, één kan en één lepel; in Born betrof het in 1417 acht tinnen kannen tegen twee zilveren borden en in de zestiende-eeuwse boedellijsten van Borgharen, Bleijenbeek en Oost komen alleen tinnen kannen voor en bestaat het zilverwerk uit schalen, kroezen en lepels.

Het zilveren en vergulde drinkservies was zeer kostbaar en werd veelal alleen bij speciale eetgelegenheden gebruikt.⁽⁷⁵⁾ Bij grote feesten met belangrijke gasten was men vaak genoodzaakt servies te lenen of te huren bij bekenden of goudsmeden. Het zilveren of vergulde servies drukte samen met juwelen en de kleding wellicht nog het meest de status van de bewoner uit. In burgerhuishoudens was zilver schaars.⁽⁷⁶⁾

Overigens blijkt uit de beschrijvingen dat het veelal om schenkingen van familie of om erfstukken ging. Door de toevoeging van familiewapens werd het dynastieke gevoel, dat samen met de andere erfstukken werd doorgegeven door de ouders en grootouders, versterkt. Anderzijds werden de familiale en vriendschappelijke betrekkingen aangehaald door schenkingen bijvoorbeeld ter gelegenheid van doop en huwelijk. Dit servies was dan voorzien van de wapens van de schenkende familie.

Afgaande op de vermeldingen in de vijftiende- en zestiende- eeuwse boedellijsten was toen tinnen tafelservies het meest in gebruik. Bij een vergelijking van 48 laat-middeleeuwse boedelinventarissen uit stedelijke context bleek dat er gemiddeld 63 stuks tin per boedel aanwezig waren. ⁽⁷⁷⁾ Kijken we naar de boedellijsten van de kastelen dan is het gemiddeld aantal tinnen voorwerpen 88 en als we het zilver meetellen komen we uit op een gemiddelde van 138 voorwerpen. Voor een meer genuanceerde vergelijking zou men moeten beschikken over sociaal-economische gegevens en gegevens over de grootte van de vergeleken huishoudens. ⁽⁷⁸⁾

Tussenblok:

Boedellijsten lichten ons niet in over de waarde van de genoemde voorwerpen. Rentmeesterrekeningen bieden die vaak informatie wel. Hier kunnen enkele fragmenten uit de rentmeestersrekening van Borgharen ⁽⁷⁹⁾ genoemd worden die een indruk geven van de prijzen:

1556:

2 ketels (12 pont) 12 st.

2 dozijn kleine roemers 24 st.

6 grote roemers 12 st.

1577, 16 juni:

2 holten plattelen 20 st.

6 keesborden 10 st.

2 becken 6 st.

2 erden plattelen 7 st.

1 roempot 36 st.

Kleding en sieraden

De kleding en sieraden van de middeleeuwse adel kunnen we bestuderen aan de hand van afbeeldingen, zoals graftomben en schilderijen, boedellijsten en rekeningen. De boedellijsten vermelden alleen kleding als het huisraad werd geïnventariseerd na het overlijden van een bewoner.

Het modebeeld veranderde gedurende de late middeleeuwen sterk. Vanaf de twaalfde eeuw ging het decoratieve en sociale aspect het functionele overheersen met name doordat

riddertoernooien steeds populairder werden. De kleding werd grotendeels bepaald door de Franse mode.⁽⁸⁰⁾ In deze tijd werden ook de eerste pogingen ondernomen om kleding te reguleren via ordonnanties. Deze voorschriften kunnen worden gezien in een breder kader van beperkingen op het gebied van eten en feesten zoals die in de veertiende en vijftiende eeuw met name in de steden werden uitgevaardigd.⁽⁸¹⁾

Fig. 12.21 Grafmonument van graaf Gerard van Gelre en Margaretha van Brabant, in de Munsterkerk te Roermond, eerste helft dertiende eeuw.

Het grafmonument van de graaf van Gelre in de Munsterkerk te Roermond toont ons Gerard van Gelre (1185-1229) en zijn vrouw Margaretha van Brabant (overleden in 1231) in vol ornaat. De kleding van man en vrouw bestaat uit een lange tunica waarbij de schoenen van de vrouw vrijwel onzichtbaar zijn, terwijl bij de mannen de tunica de enkels en de schoenen nog wel zichtbaar laat. Rond de hals en om de nek dragen beide sieraden welke als ze niet werden gedragen in kleine kistjes werden opgeborgen (fig. 12.22). De mouwen zijn rond de bovenarm wijd maar vanaf de elleboog tot de pols strak, hetgeen typerend is voor deze periode. De tunica is vlak boven de zoom voorzien van een versiering in horizontale banden en wordt op het middel onderbroken door een riem.

Fig. 12.22 Kistbeslag van een sieradenkistje, kasteel Valkenburg, elfde/twaalfde eeuw.

Margaretha draagt een muts geheel volgens de Franse mode van de eerste helft van de dertiende eeuw.⁽⁸²⁾ De muts is voorzien van een 'barbette' of 'gebende', een doek over haar oren en kin; verder was het haar gevlochten en in twee knotten zijdelings opgestoken. Gerards haardracht, een scheiding in het midden en zonder baard, is geheel volgens de mode van die tijd. Haarkammen waren in deze periode van gewei of hoorn. Van kasteel Valkenburg kennen we een aantal fragmenten van een dergelijke kam. (fig. 12.23). Daarnaast was in deze periode ook al de lange kam in gebruik. Dergelijke kammen waren vervaardigd uit het middenvoetsbeen van een rund (fig. 12.23). Onderzoek in Groningen heeft resten van mensenvlooiën op deze kammen aangetoond zodat de interpretatie als kaardekam onjuist is.⁽⁸³⁾

Fig. 12.23 Fragmenten van een samengestelde kam, kasteel Valkenburg, elfde/twaalfde eeuw en een lange kam, kasteel Schaloen, vijftiende eeuw.

In de tweede helft van de veertiende eeuw veranderde het modebeeld in Frankrijk wederom. Het duurde echter enige decennia voordat deze nieuwe mode ook in het noorden doordrong. Rond 1373 liet de heraut van Gelre, Claes Heynzenzoon, zich afbeelden in de nieuwe herenmode (fig. 12.24). Die bestond uit korte, getailleerde en soms opgevulde bovenkleding zoals een wambuis, waarover een lange mantel kon worden gedragen. De sluiting van de bovenkleding veranderde. De rijkversierde riem met dolk werd in de loop van de vijftiende eeuw vervangen door verticale rijen knopen en broches ('spannen'). In de boedellijst van Willem van Gulik uit 1435 werden enkele van deze dure met edelstenen bezette gouden broches genoemd; verder kan ook nog gewezen worden op twee gouden halsbanden van Willem en zijn vrouw. In dit beeld past ook de kleding die Willem van Arkel in 1417 achterliet na zijn overlijden op kasteel Born. Zijn kleding bevond zich samen met andere reisbenodigdheden in twee kisten. Het ging om een pels, een zwarte tabbaard met linnen voering, vier wambuizen en twee groene mantels en een groene zijden mantel met martervoering. Op deze kleding droeg hij een zilveren gordel. Met name het bont was

kostbaar en bijzonder omdat de jacht, en waarschijnlijk ook het dragen van bont, een adellijk privilege was. De benen van de man werden gehuld in een lange gebreide onderbroek; hij droeg puntige schoenen of lange leren laarzen. (84)

Fig. 12.24 Claes Heynenzoon, heraut van Gelre, rond 1373.

De vrouwenkleding werd vanaf het midden van de veertiende eeuw bepaald door een nog langere tunica, die over de grond sleepte, en wijde hangende mouwen zoals we dat op een afbeelding van enkele edelen van het Gelderse hof van rond 1415 kunnen zien.

Fig. 12.25 Hofgezelschap, zilverstifttekening met inkt getoucheerd, Gelre, ca. 1415, Uppsala, Universiteitsbibliotheek.

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw tot aan het begin van de zeventiende eeuw kan men drie mode-golven herkennen, die vooral door de adel en de stedelijke elite zullen zijn gevolgd.

Tussen 1485 en 1510 staat de vrouwenkleding onder Duitse invloed en wordt daarmee strenger en minder buitensporig. De herenkleding ondergaat vooral een Italiaanse invloed, die zich in deze renaissanceperiode ook op andere terreinen manifesteerde. De hoge Bourgondische hoeden werden vervangen door meer baret-achtige hoofddeksels. (85)

Vanaf 1510 tot 1545 onderkent men een overwegende Duits-Zwitserse invloed. De herenkleding kenmerkt zich door veel lange overkleden, wambuizen met wijde en gespleten mouwen; ook de broeken zijn vaak gespleten en men draagt ook vaak kousen met een kousenband. Het dragen van degens en dolken werd zeer populair. (86) (fig. 7. *) Verder raakte het dragen van een snor en (brede) baard in de mode. De vrouwenmode veranderde niet sterk; het boord sloot hoger en de rokken gingen nog steeds tot op de grond. (87)

Tussen 1545 en 1610 bepaalden, via het Habsburgse hof, Spaanse invloeden het modebeeld. De kleding werd formeler, geslotener en strenger. In 1533 introduceerde Catharina de Medici het kant in Frankrijk dat op grote schaal werd toegepast in de kledij. Bijvoorbeeld in de kragen en schouderkleppen die steeds groter en voller werden. Maar ook het corset of keurslijf werd beeldbepalend (fig. 12.26). Bij de mouwloze wambuis diende men losse mouwen onder de schouderklep vast te zetten. De garderobe van de overleden Margriet van Eynatten, genoemd in de boedellijst van kasteel Oost (1563) omvatte een paar rode fluwelen mouwen en een paar damasten mouwen. Verder bezat ze zes zwarte overkleden van laken, waarvan een van damast met marterbontvoering, twee mantelkappen, twee zwarte fluwelen halskragen en zeven halsdoeken en hoofddoeken.

Fig. 12.26 Portret van een jongedame, afkomstig van kasteel Wijlre, begin zeventiende eeuw.

Bij vrouwen zien we in deze periode een toename in het gebruik van cosmetica, parels, passementen, oorbellen, zakdoeken en bont. De kledinginkopen die Anna van Holzit in de jaren 1557-61 doet, weerspiegelen deze ontwikkeling. Ze koopt onder andere gouden en zijden passementen, zwarte zijden knopen, een zwarte zijden hoed met een 'plume', laat een parelsnoer maken, en koopt ook nog een spiegel en een doos met een kam. (88) Dit zal

een dubbele kam zijn geweest die al vanaf de vijftiende eeuw de lange kam verdrong. Deze dubbele kammen konden van hout, hoorn of metaal zijn. Van kasteel Bleijenbeek kennen we een dergelijke hoornen kam (fig. 12.27).

Fig. 12.27 Dubbele kam, kasteel Bleijenbeek, rond 1600.

De overwegend zwarte kleding werd opgesmukt met passementen, borduurstiksels en zilveren en gouden sieraden, zoals blijkt uit de kleding van de jonge Johan van Holzit die werd genoemd in de boedellijst van kasteel Oost uit 1563. Hij bezat drie zwart-fluwelen hemden, versierd met zilveren borduursel, een zwarte satijnen wambuis, twee zwarte mantels, een zwarte fluwelen kniebroek en drie paar fluwelen handschoenen waarvan twee paar rode.

De donkere kleding van zijn ouders werd opgesmukt met vossenbont, een vergulde ketting, drie gouden ringen waarvan een met een diamant, een gordel met zilverbeslag, twee messen in een zilveren schede.

Rond 1570 raakte de tabbaard uit de mode en ging men een lang aan de voorzijde open overkleed dragen. In kasteel Bleyenbeek worden in 1565 drie tabbaards genoemd terwijl in kasteel Oost de tabbaard in 1563 al was vervangen door de mantel.

Fig. 12.28 Portret van een man, gewestelijke school, 1585.

Bij de mannen is tegen het einde van de zestiende eeuw de baard nog steeds populair en kenmerkten de mantels zich door schoudervulling; verder droeg men een of twee oorbellen, handschoenen en veel juwelen.⁽⁸⁹⁾ Tot die juwelen ging ook steeds meer het horloge behoren. De vroegste afbeelding van een horloge dateert uit 1542.⁽⁹⁰⁾ Horloges moeten al vanaf het begin van de zestiende eeuw zijn gemaakt maar waren tot het begin van de zeventiende eeuw zeer zeldzaam en kostbaar.⁽⁹¹⁾ Ze vervingen de zakzonnewijzer die in metaal of in lei kon zijn uitgevoerd.⁽⁹²⁾ De veertiende-eeuwse zonnewijzer met een diameter van 14,8 cm, gevonden op het Hertogenhof te Venlo, had waarschijnlijk een vaste plek op de binnenplaats van deze hertogelijke residentie.

Fig. 12.29 Zonnewijzer van leisteen, Hertogenhof te Venlo, veertiende eeuw.

In de boedellijst van kasteel Hoogstraten (B) werd in 1548 een 'petit orloge' genoemd waarbij het mogelijk gaat om een kleine klok.⁽⁹³⁾ De rentmeester van kasteel Blitterswijk bezat in 1585 een horloge. Hij werd in dat jaar onderweg naar Hemmen overvallen en moest zijn mantel, horloge, schoenen, neusdoeken en dolk afstaan.⁽⁹⁴⁾ De wambuis en korte pofbroek, gebruikelijk in deze periode, mocht hij blijkbaar behouden. Dat hij zijn schoenen moest inleveren is opmerkelijk omdat deze zo weinig waard waren. Alleen in de boedellijst van de Boetselaersborg (1555) en in rekeningen komen we pantoffels en schoenen tegen. Verder kunnen we nog wijzen op de kousen die per paar in boedellijsten van kasteel Oost en Bleijenbeek werden opgesomd. Een kous was een leren bekleding van het been onder de knie, een soort laars dus.

De kleding die de drost Daem van den Bergh en zijn vrouw in 1555 op de Boetselaersborg achterliet, geeft net als zijn overige huisraad een rijke variatie te zien. De boedellijst geeft een nauwkeurig overzicht van de soorten kleren en sieraden van de drostin: mantels

('kleeder'), hemden ('liifkens'), mouwen ('mouwen'), halsdoeken ('culeeren', 'halsdoicken', 'reyslappen'), gordels ('kleereyten'), rozenkransen ('paternosters'), mantelkappen ('hoefftgewaet'), hoofdbanden ('benden', 'tampeletten'), mutsen ('mutzen') ringen en kettingen ('ringen ind ketten'). De genoemde kledingstukken tonen wederom aan dat de boedellijsten van Oost en Bleijenbeek niet volledig zijn en waarschijnlijk alleen de duurere stukken noemen. De goedkopere kledingstukken bestonden uit halsdoeken, omslagdoeken, kragen, onderkappen, voorschoten, (onder)lijfjes, nachthemden, oorwarmers, hoofdbanden, slaapmutsen, pantoffels en schoenen.

Samenvatting

Het laat-middeleeuwse kasteelinterieur vormde enerzijds het decor voor de adellijke levenswijze en diende anderzijds zoveel mogelijk het gemak. Naast het functionele aspect overheerste het decoratieve, exclusieve en heraldische aspect. De inrichting van het kasteel werd bepaald door de omstandigheid of de kasteelheer of zijn familie op het kasteel resideerde. De vele (reis)kisten illustreren de mobiliteit van de adel; met name de mannen reizen stad en land af, vaak in het voetspoor of gevolg van hun broodheer.

Op veel kastelen voerde een rentmeester, drossaard of ambtman het bewind. Het kasteel fungeerde dan vaak vooral, afhankelijk van de status van de vertegenwoordiger van de landsheer, als militair en economisch centrum. Was een garnizoen in een kasteel gelegd dan ging dit ten koste van de luxueuze inrichting. Bovendien was de inrichting gebonden aan de militaire architectuur van het kasteel: kleine ramen, dikke muren en vaak ook kleine kamers. Met name op kleine kastelen kende men vaak een sobere inrichting.

Verder bepaalde de financiële draagkracht van de eigenaar wat er aan inrichting en aankleding kon worden uitgegeven. Had men weinig financiële beperkingen dan koos men voor vloer- en wandkleden, dressoirs voorzien van houtsnijwerk, veel comfortabele zitkussens, voor hemelbedden met beddegoed dat evenals de wandtapijten, de kussens en schouwkleden was voorzien van familiewapens. Met name door te kiezen voor dure materialen (zilver, kostbaar textiel) én door het laten aanbrengen van familiewapens kreeg het huisraad de zo geliefde exclusiviteit. Want dat raakte de kern van het onderscheid tussen de adel en het stadspatriciaat: de vaak eeuwenoude familietraditie die werd verzinnebeeld door het wapen van de man en de vrouw des huizes.

Op landsheerlijk niveau ging men wat beeldvorming betreft voorop. Zo vinden we zowel in de grote zaal als in de kapel en de privé-vertrekken van de landsheerlijke kastelen van Valkenburg en Montfort op wapenschilden, vendels, schouwen en glas-in-lood het wapen van de landsheer terug.

De keuken diende in ieder geval praktisch te zijn ingericht. Het aardewerk werd in de loop van de late middeleeuwen steeds meer verdrongen door koperen ketels en ijzeren pannen zodat het metalen vaatwerk en kookgerei steeds meer ging domineren.

De gedekte tafel van een adellijk huishouden bestond tijdens bijzondere gelegenheden uit een grote lange tafel voorzien van een damasten tafellaken, damasten servetten, tinnen teljoren en kannen, zilveren lepels, schotels, zoutvaten en drinkbekers die ook door glazen konden zijn vervangen. Messen bracht men meestal zelf mee. Houten en aardewerken servies was beduidend goedkoper en dus ook minder statusrijk.

De uitgebreide keuken-accessoires geven verder aan wat de mogelijkheden waren van de laat-middeleeuwse keuken. Maar hierbij moet men wel beseffen dat deze mogelijkheden door veel kasteelbewoners slechts zelden werden benut en dat men vaak genoeg nam

met erwten of pap in plaats van wildbraad.

De kleding veranderde sterk onder invloed van respectievelijk de Franse, Duitse, Italiaans en Spaanse mode. Tot de veertiende eeuw was de lange tunica overheersend. Daarna werd de damesmode nog langer en trokken de mannen korte pofbroeken of maillots aan. Sieraden bleven belangrijk om status en rijkdom uit te drukken. In de vijftiende eeuw vervingen knopen de vele kledingspelden. Tijdens de zestiende eeuw werden de stoffen en kleurstelling soberder; deze werden echter in de tweede helft van de zestiende eeuw steeds meer voorzien van parels, passementen, kettingen en borduursels.

Literatuur

A.A. Arkenbout, 'Das tägliche Leben des Frank van Borselen (+ 1470), H. Appelt (hrsg.), *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters*, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde österreichs nr. 5, Wenen 1982, 311-326.

A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen. Het dagelijks leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied*, Rotterdam 1994.

N. Arts, 'De betekenis van de middeleeuwse en latere keramiek', N. Arts (red.), *Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning*, Eindhoven 1993, 115-146.

H. Clevis en J. Thijssen, 'Kessel, huisvuil uit een kasteel', *Mededelingenblad Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 136 (1989), 4-45.

M. Davenport, *The book of costume*, New York 1979¹².

Th. W.J. Driessen en M.P.J. Van den Brand, *1000 jaar Genep*, Nijmegen z.j.

S.W.A. Drossaers en Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 147, 's-Gravenhage 1974.

B. Dubbe, 'Het huisraad in het Oostnederlandse burgerwoonhuis in de late middeleeuwen', *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlandse burgerinterieur 1400-1535*, Zwolle 1980, 21-86.

F.M. Eliëns, J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland*, Rijswijk 1984.

J. Erftemeyer, A.P.E. Ruempol, C.E.M. Woestenburg, 'Gebruiksvoorwerpen en citaten', J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol, A.G.A. van Dongen, *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de eeuwse boedelinventaris*, Amsterdam 1987, 33-51.

A.M.P.P. Janssen, 'Het kasteel Born in de 15de eeuw' , *Castrum de Borne, Uit het verleden van kasteel Born*, Sittard 1991, 39-45.

H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1983.

M.W. Jurriaanse, 'De inboedel van het kasteel te Breda in 1567', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 56 (1935), 215-260.

H.A.E. van Gelder, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, Eerste deel: Adel, Boeren Handel en Verkeer, Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 140, 's-Gravenhage 1972.

H.E. Henkes, *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300 - 1800*, Rotterdam Papers 9, Rotterdam 1994.

M.H.A.J. Herben, 'De inboedel van het kasteel te Zevenbergen anno 1573', *Het Brabants Kasteel* 17 (1994), 13-23.

F.A. Hofer, 'Mededeelingen over de geschiedenis van Hattem in verband met een inventaris van het kasteel te Hattem uit 1493' (Bijlage), *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 30 (1927), 166-171.

E. Hoffman-Klerkx, 'De Kostuums op de Enkhuizer keramiek', A. Bruijn e.a., *Spiegelbeelden, Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*, 141-163.

H. Hundsbilcher, G. Jarita en E. Vavra, 'Tradition? Stagnation? Innovation? Die bedeutung des Adels für die spätmittelalterliche Sachkultur ', H. Appelt (hrsg.), *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters*, Wenen 1982, 35-72.

W. Hupperetz, 'Keukengerei, tafelservies en voedselvoorraad. Boedellijsten van kastelen in Limburg, Brabant en Gelderland in de vijftiende en zestiende eeuw', W. Hupperetz, J.M. van Winter (red.), *Dagelijks leven op kastelen in Limburg (1350-1600). Voeding en voedselbereiding*, Venlo 1995, 119-130.

P.M.M. Klep, 'Omtrent wonen in het verleden: veranderingen in vormgeving, schaarste en ruitme', P.M.M. Klep, e.a. (red.), *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw*, 1-18.

H. van Koolbergen, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap*, Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis 2, Zutphen 1988.

H. Kunstmann, *Mensch und Burg. Burgenkundliche Betrachtungen an ostfränkischen Wehranlagen*, Veröffentlichungen der Gesellschaft für Fränkische Geschichte Reihe IX, Band 25, Würzburg 1967.

A.H. Martens van Sevenhoven, 'Het Hertogelijke hof te Venlo in 1550', *Limburgs Jaarboek* 22 (1916), 184-187.

M. Mersiowsky, 'Aspekte adligen Lebens um 1400. Frühe westfälische und rheinische Adelsrechnungen im Vergleich', E. Widder, M. Mersiowsky, P. Johaneck (hrsg.), *Vestigia Monasteriensia, Studien zur Regionalgeschichte* 5, 263-283.

L. Renes, L. Wessels, 'Loen ende Werck. Personeel en werkzaamheden op het vijftiende eeuwse kasteel Ter Horst', W. Hupperetz (red.), *Dagelijks leven op kastelen in Limburg (1350-1600). Verwantschap, begrafenisrituelen, personeel en werkzaamheden en grootgrondbezit*, Venlo (in voorbereiding).

E.L.H. Roebroek, 'Een zakzonnewijzertje', J.J. Lenting, H. van Gangelen, H. van Westing, *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellinger 1993, 557-560.

E. Rümmler, 'Die Düsseldorfer Hochzeit im Jahre 1585', *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich Kleve Berg*, Kleve 1984, 167-180.

J. Schelvis, 'Luizen, neten en vlooiën', P.H. van Broekhuizen, e.a. (red.), *Van Boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*, Groningen 1992, 517-524.

A. P. van Schilfgaarde, 'De inboedel van den Boetselaersborg te 's-Heerenberg in 1556', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 31 (1929), 189-220.

A. P. van Schilfgaarde, 'De Bergvrede te Didam', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 38 (1935), 139-144.

J.J.S. Sloet, 'Inventaris van het op het huis te Harderwijk aanwezige gescut enz.', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 9 (1906), 267-270.

M. Smit, 'Historical Names of Late and Post Medieval Objects', H. Clevis en J. Thijssen (ed.), *Assembled Articles 1*, Nijmegen 1994, 35-44.

M. Tillema, A. Viersen, 'De Thooren te Maasniel', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 1-10.

A. Uitterhoeve, *Die Baurechnungen und Inventarlisten von Burg Rode (1389-1407)*, Quellen

zur Geschichte von Burg Rode in Herzogenrath, Herzogenrath 1983.

J.M. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, Valkenburg 1951.

Ch. H. V. Verreyt, 'Inventaris van alle alsulcke munitiën van oorloghe op den huysse van Boxmeir bevonden opten XXVIIen dach Augusti Anno vijffthienhondert seven ende sestich', *Taxandria* 18 (1911), 501-502.

A. Viersen, 'Kasteel Bleyenbeek', *Castellogica. Verkenningen en Mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting* II, 1988-1992, (1990-3), 153-167.

E. Vink, 'Ende nyemant en moet...' Laat-middeleeuwse stedelijke overheden en hun keuren ten aanzien van geboorte, huwelijk en sterven, *Volkskundig Bulletin* 15 (1989), 34-59.

D. van de Wesenaghe, P. van Ste Pieters, 'Het Graafschap Bergh in de eerste jaren van den tachtigjarigen oorlog (1568-72)', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 8 (1905), 196-207.

J.M. van Winter, 'Keramiek in Nederlandse kookboeken van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw', *Vormen uit vuur* 148 (1993), 19-25.

J. Witteveen, 'Kookboeken over kookgerei. Het kookgerei van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw', A. Ruempol, A. van Dongen, *Quintessens. Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei*, Rotterdam 1992, 14-32.

F. Wolf, 'Het keukenboek centraal. Het verblijf van hertog Adolf op het Hertogenhof te Venlo in 1468', W. Hupperetz, J.M. van Winter (red.), *Dagelijks leven op kastelen in Limburg (1350-1600). Voeding en voedselbereiding*, 24-53.

Noten

1. Zie voor een de adellijke levensstijl ook de bijdrage van Hupperetz en Kloek in deze bundel; Nijsten, *Het Hof van Gelre* voor de hogere adel en Mersiowsky, 'Aspekte adligen Lebens um 1400' voor de lagere adel.
2. Hundsbilcher, e.a., 'Tradition ? Stagnation ? Innovation ?', 71-72.
3. Mersiowsky, 'Aspekte adligen Lebens um 1400', 302-303.
4. Klep, 'Omtrent wonen in het verleden', 2.
5. Hier wordt met opzet niet de term boedelinventaris gebruikt. Deze term heeft vooral betrekking op 'door een officiële instantie opgesteld overzicht van de bezittingen van één persoon' volgens een uniform systeem. De hier besproken boedellijsten voldoen echter niet aan die uniformiteit en geven ook niet altijd de (complete) bezittingen van één persoon; Van Koolbergen, *Materiële cultuur*:

huisraad, kleding en bedrijfsgeredeedschap, 18.

6. Zie bijvoorbeeld: Viersen, 'Kasteel Bleyenbeek' en Tillema en Viersen, 'De Thooren te Maasniel'.
7. Inventarisatie vanwege de komst van de Kleefse ambtman Deric van Hetterscheid. Driessen en Van den Brand, *1000 jaar Gennep*, 129-130.
8. De boedellijsten werden opgemaakt bij de komst en het vertrek van Johan van Cortenbach drossaard op kasteel Valkenburg. Van der Venne, *Geschiedenis van het kasteel Valkenburg*, 121-122; het archiefstuk dat de boedellijst van 1447 bevat (Algemeen Rijksarchief Den Haag, Weense charters nr. 314) is naar het RAL overgebracht maar is daar onvindbaar. Het andere stuk bevindt zich in het archief van de graven van Culemborg, RAG, en was ten tijde van het onderzoek niet toegankelijk vanwege een inventarisatie.
9. De inventaris werd opgemaakt na het overlijden van Hendrik van Ghemen, de drost en ambtman die zetelde op Hattem. Deze boedellijst kan voor een deel ook bij de volgende groep worden ingedeeld. Hofer, 'Mededeelingen over de geschiedenis van Hattem in verband met een inventaris van het kasteel te Hattem uit 1493'.
10. De aanleiding vormde het overlijden van Willem van Arkel te Gorkum. Met dank aan A.M.P.P. Janssen (Sittard) voor het ter beschikking stellen van de transcriptie van de boedellijst; Janssen, 'Het kasteel Born in de 15de eeuw'.
11. Van Gelder, *Gegevens over roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16de eeuw*, 109-119.
12. De boedellijsten van de 'bergfrede' te Didam en van de Boetselaersborg uit 1555 en 1556 zijn opgemaakt na het overlijden van de drost Daem van den Bergh, tevens eigenaar van de beide kastelen. Schilfgaarde, 'De inboedel van den Boetselaersborg te 's-Heerenberg in 1556'; Schilfgaarde, 'De bergvrede te Didam'.
13. Enkele jaren na het overlijden van jonker Johan van Holzit en zijn vrouw Margriet van Eynatten werd in 1563 de boedel opgemaakt van het kasteel Oost in de gemeente Eysden; RAL, Archief van de familie De Geloës inv.nr. 18.
14. Inventarisatie naar aanleiding van het overlijden van Diederik van der Lippe genaamd Hoen, heer van Grubbenvorst, Afferden en Bleyenbeek. Archief Schloss Haag (Geldern), inv. nr. 528. Met dank aan ir. A. Viersen te Delft die zijn gegevens beschikbaar stelde.
15. De boedellijst van het kasteel van Kessel werd opgemaakt in 1585 na de dood van jonker Willem van Merwyck; RAL, Archief Huis Kessel inv.nr. 19.
16. De inventarisatie van het wapentuig gebeurde op last van Anton van Bourgondië heer van het land van Rode. Uitterhoeve, *Die Baurechnungen und Inventarlisten von Burg Rode (1389-1407)*, 35-44.
17. Sloet, 'Inventaris van het op het huis te Harderwijk aanwezige geschut enz.'
18. Verreyt, 'Inventaris van alle alsulcke munitien van oorloghe op den huysen van Boxmeir bevonden opten XXVIIen dach Augusti Anno vijffthienhondert seven ende sestich'.
19. Het betreft namelijk de kostbaarheden, voor het merendeel sieraden, die door Willem van Gulik en zijn vrouw Hermen van Batenburg moesten worden achtergelaten; 'Opgave der kostbaarheden, door Willem van Gulik, geheeten van Wachtendonck, en zijne huisvrouw Hermen van Batenburg op den burg Wachtendonck achtergelaten (1435)', *Kronijk Historisch Genootschap* 6 (1850), 164-169.

20. In de periode 1561-1567 werden acht korte lijsten opgesteld die betrekking hadden op goud- en zilverwerk (2x), meubelen en wandtapijten (2x), schenkingen (2x) en linnengoed. Drossaers/Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes*, 1-23.
21. Toen Huis Bergh wisselend door de Geuzen en de Spanjaarden was bezet moet het nogal geleden hebben. In 1571 was het door Spaanse troepen ingenomen en werden de goederen aldaar aanwezig geïnventariseerd. De kasteelheer probeerde een deel van de inventaris te redden door een aantal goederen naar een klooster te sturen. Deze goederen zijn apart vermeld. In enkele posten, bijvoorbeeld de voedselvoorraad ('eetwair'), zijn de goederen van de huis Bergh en de bergvrede te Didam samengebracht en kan geen onderscheid worden aangebracht. Van de Wesenhaghe en Van Ste Pieters, 'Het Graafschap Bergh in de eerste jaren van den tachtigjarigen oorlog (1568-72)'.
22. Op 14 en 16 april 1571 werd respectievelijk een lijst gemaakt van zilverwerk en vee, aanwezig op kasteel Borgharen; RAL, Archief van het kasteel en de heerlijkheid van Borgharen inv.nr. 9. Bovendien werd op 9 maart 1584 nogmaals een lijst opgesteld van vee en huisraad dat van kasteel Arkentil (B) naar kasteel Borgharen werd gebracht. RAL, Archief van het kasteel en de heerlijkheid van Borgharen inv.nr. 288A.
23. De boedellijst geeft de goederen weer die op 7 juli 1573 van Zevenbergen naar Antwerpen werden vervoerd in verband met de bezetting van het kasteel door een Spaans garnizoen; Herben, 'De inboedel van het kasteel te Zevenbergen anno 1573'.
24. Van Gelder, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16de eeuw*, 17-50.
25. Het opstellen van de lijst uit 1597 gebeurde in opdracht van Philips Willem, de nieuwe eigenaar van het kasteel van Breda; Drossaers en Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen*, 73-89.
26. Doperé/Ubreghts, *De Donjon in Vlaanderen*, 20-21.
27. Doperé/Ubreghts, *De Donjon*, 61-63.
28. Tillema en Viersen, 'De Thooren te Maasniel'.
29. Vergelijk voor een vermelding van een 'meyssekouwe'; Van Schilfgaarde, 'De Bergvrede te Didam', 144.
30. Renaud, 'De Keверberg oftewel de burcht van Kessel', 56-61.
31. Van der Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, 26.
32. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 196.
33. Van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, 26; RAL, collectie Van de Venne, rekeningen Valkenburg 1539/40 en 1551/52.
34. RAL, collectie Van de Venne, rekening Valkenburg 1565/66.
35. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 221-222.
36. Jurriaanse, 'De inboedel van het kasteel te Breda in 1567', 235.

37. RAL, Archief van het kasteel en de heerlijkheid van Borgharen, inv.nr. 180-1560 (ongefolieerd)
38. Martens van Sevenhoven, 'Het Hertogelijke hof te Venlo in 1550'.
39. De identificatie van de kapel is te danken aan de ontdekking van een achttiende eeuwse plattegrond van kasteel Montfort door dr. G. Venner (RAL); met dank voor deze vriendelijke mededeling.
40. Gentenaar/Hupperetz, 'Personeel en werkzaamheden op kasteel Montfort 1342/43 en 1397-99' (in druk).
41. Driessen/Van den Brand, *1000 jaar Gennepe*, 130.
42. In Bleyenbeek drie stoelkussens en zes witte kussens met de wapens van Hoen en Schenck; in kasteel Oost zeven groene zitkussens met geborduurde wapens van Van Holzit en Van Eynatten.
43. Herben, 'Inboedel van het kasteel te Zevenbergen', 17-18.
44. Zie voor vermeldingen in hertogelijke kastelen: Nijsten, *Het Hof van Gelre*, 193-194.
45. Overigens gebeurde dit ook op zitstenen waarbij het mogelijk om vensterbanken ging; Van der Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, 20.
46. Doperé/Ubregts, *De Donjon in Vlaanderen*, 72.
47. Vroege vermeldingen zijn het glas-in-lood te Montfort (1342/43); Gentenaar/Hupperetz, 'Personeel en werkzaamheden op kasteel Montfort' (in druk), en kasteel Ter Horst (1434/35) met glasvensters in de 'cameren'; Renes/Wessels, 'Personeel en werkzaamheden op kasteel Ter Horst' (in druk).
48. Deze vondsten zullen op korte termijn door de opgraver H.L. Janssen worden gepubliceerd in een monografie over kasteel Valkenburg (in voorbereiding).
49. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 348 n. 134.
50. Nijsten, *Het Hof van Gelre*, 175-187.
51. Van Gelder, *Gegevens betreffende het roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, nr.2 Inventaris van het kasteel Hoogstraten, 1548, 19-31.
52. Van Gelder, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, nr. 8: Inventaris van het kasteel te Duurstede, 112 en 116.
53. Van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, 30.
54. RAL, collectie Van de Venne, rekening Valkenburg 1534.
55. Zie bijvoorbeeld Arts, *Het kasteel van Eindhoven*, 246; hier kon de ligging van de keuken worden bepaald aan de hand van teruggevonden keukenafval.
56. RAL, Archief Van de Venne, rekening Valkenburg 1458; Renes/Wessels, 'Loen ende werck' (in

druk).

57. Zie ook Dubbe, 'Het huisraad in het Oostnederlandse burgerwoonhuis in de late middeleeuwen', 51-55.

58. Dubbe, 'Het huisraad', 52.

59. Gietijzer kende men pas vanaf het begin van de negentiende eeuw.

60. Witteveen, 'Kookboeken over kookgerei', 22.

61. Renes/Wessels, 'Loen ende werck'.

62. Zie de bijdrage van Kloek en Hupperetz (deze bundel).

63. Vergelijk ook de keukenpersoneel aan het hof van Frank van Borselen: twee koks, drie onderkoks, twee keukenhulpen, een bakker, een pastijbakker en een afwasser; Arkenbout, *Das Tägliche Leben de Frank van Borselen (+ 1470)*, 313.

64. Janssen, *Van Bos tot Stad*, 256.

65. Erftemeyer, Ruempol, Woestenburg, 'Gebruiksvoorwerpen en citaten', 50.

66. Vergelijk 'De Boerenbruiloft' van P. Breughel (1568).

67. Arkenbout, *Frank van Borselen (1436-1470)*, 108; Wolf, 'Het verblijf van hertog Adolf van Gelre op het Hertogenhof te Venlo in 1468'.

68. Smit, 'Historical Names of Late and Post Medieval Objects', 41-42.

69. Rijksarchief in Limburg (Maastricht), Archief van het kasteel en heerlijkheid van Borgharen, inv.nr. 131-1510: 5 fyne holten scottele 40 st.; 154-1534: 1 dozijn ronde houten tellere 9 st.; 198-1577: 5 holten platteele 45 st.

70. Vergelijk: Van Winter, 'Keramik in Nederlandse kookboeken van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw', 24; Smit, 'Historical Names of Late and Post Medieval Objects', 37-38.

71. Erftmeyer/Ruempol/Woestenburg, 'Gebruiksvoorwerpen en citaten', 43.

72. Een vroege vermelding van tinwerk, treffen we aan in een boedellijst uit 1329 van Sophia van Mechelen, getrouwd met graaf Reinald II van Gelre, in: *Kronijk Historisch Genootschap* 6 (1850), 295-298.

73. Henkes, *Glas zonder glans*, 30-31.

74. De problematiek van woorden en objecten is onlosmakelijk verbonden met historische vermeldingen in rekeningen en boedellijsten. Zie ook: Van Koolbergen, *Materiële cultuur*, 22-23.

75. Arkenbout, 'Das Tägliche Leben', 315.

76. Dubbe, 'Het huisraad', 64.

77. Dubbe, 'Het huisraad', 60.

78. Hupperetz, 'Keukengerei, tafelservies en voedselvoorraad.

Boedellijsten van kastelen in Limburg, Brabant en Gelderland in de vijftiende en zestiende eeuw'.

79. Rijksarchief in Limburg (Maastricht), Archief van het kasteel en heerlijkheid van Borgharen.

80. Davenport, *The Book of Costume*, 124-132, 190-192.

81. Vink, 'Ende nyemant en moet..'

82. Davenport, *The Book of Costume*, 167.

83. Schelvis, 'Luizen, neten en vlooien', 520.

84. Davenport, *The Book of Costume*, 190-191.

85. Davenport, *The Book of Costume*, 313.

86. Vermeldingen van aankopen van degens in de Rentmeesterrekeningen van kasteel Borgharen, Rijksarchief Limburg (Maastricht) inv. nr. 124-1503 'myn jonckers pluym 3 gl. 8 st., myn joncker degen 1 hornsche gl., myn joncker helmzett zo machen'; 139-1518 'eynen silveren degen 35 gl.'; 145-1524 nieuwe sabel.

87. Davenport, *The Book of Costume*, 374-375.

88. Van Gelder, *Gegevens betreffende het roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, nr. 44 Onroerend bezit van Agnes en Anna van Holzit tot Oost, 1557-1564, 303-304.

89. Davenport, *The Book of Costume*, 375-376.

90. Van een portret van Guidobaldo, hertog van Urbino (It.).

91. Davenport, *The Book of Costume*, 403.

92. Roebroeck, 'Een zakzonnwijzertje'.

93. Van Gelder, *Gegevens betreffende het roerend en onroerend bezit*, 18; vergelijk ook de reparatie van 'dat clockwerck toe Haren', Rijksarchief Limburg (Maastricht), archief van de heerlijkheid en kasteel Borgharen inv. nr. 128-1507 ongefolieerd.

94. Dreiskämper, 'Thonis Ongewassen en Johan Copper; Leven op Blitterswijk' (in druk).